

YÛSUF İDRİS'İN EL-HARÂM ADLI ROMANI

Musa Yıldız*

Mısır'da kırsal kesimde yoksulluk sebebiyle yaşanan trajik olayları ve çiftçilerle gündelikçi işçiler arasındaki ilişkileri konu edinen Yûsuf İdrîs'in, *el-Harâm* ("Haram") adlı romanı 1958 yılında yayımlandı. Yûsuf İdrîs, 19 Mayıs 1927 tarihinde Mısır'ın doğu vilayetlerinden Fâkûs'a bağlı Bayrûm köyünde doğdu¹.

Babasının müfettiş olması sebebiyle öğrenim yıllarında ailesinden ayrı olarak yaşamak zorunda kaldı. Bu durum Yûsuf İdrîs'in küçük yaşlarda kendine güvenmesine ve olgun bir kişiliğe sahip olmasına sebep oldu. Aynı zamanda, edebiyata ve sanata olan kabiliyeti de bu dönemlerde gelişti².

Yûsuf İdrîs, 1945 yılında Kahire'ye tıp öğrenimi için gitti. Bu arada sol fraksiyondaki öğrenci faaliyetlerine katıldı. Kral Farûk'un devrilmesi için düzenlenen gösteride aktif olarak yer aldı. Tıp fakültesinde öğrenciyken bir ara öğrenci birliği sekreterliği ve genel sekreterlik görevlerini üstlendi. Devrimci bildiriler yayınladı. Bu yazılarından dolayı bir kaç ay üniversiteden uzaklaştırma cezası aldı.

1952 yılında tıp fakültesinden mezun olan Yûsuf İdrîs, aynı yıl Kahire'nin en büyük hastanesi "Kasru'l-'Ayn" de pratisyen hekim olarak göreve başladı. Doktorken de İngilizlere karşı yürütülen kampanyalara destek verdi. Bir ara Sağlık Bakanlığında müfettişlik görevini yürüttü³.

Yûsuf İdrîs, edebiyat alanındaki kabiliyetini keşfeden Dr. Huseyn Fevzî'nin tavsiyelerine uyarak edebiyata yöneldi. Bunun sonucunda Sağlık Bakanlığından, Kültür Bakanlığına geçti⁴. O doktorluğu hiçbir zaman benimseyemedi. Meslektaşlarından Tevfik el-Hakîm (1902-1987)'in hukuktan edebiyata geçişi, Necîb Mahfûz (1911-)'un felsefeden edebiyata geçişi gibi doktorluğu bir yana bırakarak kendini edebiyata adadı⁵.

Muhtelif zamanlarda *Rûz Yûsuf*, *eş-Şa'b*, *el-Misr* ve *el-Cumhûriyye* adlı gazete ve dergilerde edebiyat köşelerinde editörlük yaptı. 1961 yılında ise *el-Ehrâm* gazetesinde çalışmaya başladı⁶.

1961 yılında Cezayir'e giderek "Ülkenin Bağımsızlığı Cephesi" hareketine katıldı. Cezayir dağlarında Fransızlara karşı mücadele verdi. Hiçbir zaman sanatı yalnızca kağıt üzerine yazılan çizilen bir yapıt olarak değerlendirmede. Aynı zamanda eseri hayata geçirmekle anlam kazanacağını savundu, kendi hayatında da bunu uyguladı.

1964 yılında Cumhurbaşkanı Cemâl 'Abdunnâsır tarafından edebiyat nişanı ödülüne layık görüldü. 1988 yılında da Irak Cumhurbaşkanı Saddâm Huseyn tarafından aynı daldaki ödüle layık görüldü.1990 yılında ise kendisine Husnî Mubârek tarafından takdir nişanı verildi.

Cemâl 'Abdunnâsır yönetime el koyduğu zaman onu destekleyen yazılar yayınladı. Onun hakkındaki olumlu düşünceleri gerçekleşmeyince bu düşüncesinden vazgeçti⁷. Çünkü Cemâl 'Abdunnâsır devrimden bir süre sonra onu tutuklatmış ve hapse attırmıştı. Yûsuf İdrîs orada komünistlerle

* Yard. Doç. Dr., G.Ü., Gazi Eğitim Fakültesi Arap Dili Eğitimi Anabilim Dalı.

tanışmıştı. Bir süre onların partilerine katılmış, ama çok kısa zamanda bir daha geri dönmek üzere onlardan ayrılmıştı⁸.

Yaşamının son yıllarında yakalandığı beyin kanserine yenik düşerek 1991 Ağustosunda Devlet Başkanı Husnî Mubârek'in emriyle tedavi için gönderildiği Londra'da hayata gözlerini yumdu⁹. Geriye roman, kısa öykü ve tiyatro alanlarında çok sayıda eser bıraktı¹⁰.

Mahmûd Tâhir Lâşin, Mahmûd Teymûr ve Yahyâ Hakkî'nin öncülüğünü yaptığı *el-Medrasetu'l-Hadise* ("Modern Ekol")'nin temsilcilerinden sayılan Yûsuf İdrîs¹¹, Fransız yazarlar Maupassant (1850-1983) ve Ernest Hemingway (1898-1961), Çek Franz Kafka (1883-1924) ve Rus Anton Çehov (1860-1904)'un eserlerinden çok etkilenmiştir¹². Hatta eleştirmenler onu Çehov ekolünün temsilcilerinden saymıştır¹³.

Mısırlı Günahkâr Bir Kadının Öyküsü (Kissatu Hâti'tin Misriyye) iç başlığıyla başlayan *el-Harâm* romanını şu şekilde özetlemek mümkündür:

Bekçi 'Abdumuttalib sabah namazından sonra ırmak kenarında terk edilmiş bir yeni doğmuş bebek cesedine rastlar. Bu haber çabucak beldeye yayılır. Teftiş arazisi¹⁴ sorumlusu Fikrî Efendi bu olayı çözmek için işe olay yeri incelemesiyle başlar. Daha sonra bu işi yapabilecekleri şüphesiyle pamuk toplamaya gelen gündelikçi kadınları gözlem altında tutar. Bir taraftan da köyde yumurta satıcılığı yapan Nebeviyye adlı dul kadından da şüphelenir. Fikrî Efendinin isteği üzerine beldeye polis, savcı ve sağlık müfettişi gelir. Olayla ilgili bilgisi bulunanların ifadelerini alırlar. Bebeğin boğularak öldürüldüğü tespit edilir. Suçlu bulunamadığından olay kayıtlara faili meçhul olarak geçer. Teftiş arazisi memurları suçlunun eşleri ya da kızlarından birisi olabileceği korkusunu yaşarlar. Bu memurlardan birisi de Linda adlı güzel bir kızı olan Başkatip Mesîha Efendidir.

Bütün bu araştırmalara rağmen bir türlü bulunamayan suçlu 'Azîze adlı bir kadındır. Hastalandığı için işi bırakan eşi 'Abdullâh'ın bir gün canının patates istemesi üzerine 'Azîze patates aramaya koyulur. Köyde patates ekilen tek bir tarla vardır. Onun da patatesleri toplanmıştır. Patates aramaya koyulan 'Azîze'ye tarla sahibinin oğlu patates bulması için ona yardım eder. 'Azîze topladığı patateslerle birlikte güneş batmak üzere eve dönerken ayağı bir çukura girer ve yuvarlanır. Bunu fırsat bilen genç 'Azîze'ye tecavüz eder. Bunun üzerine 'Azîze hamile kalır. Kocası uzun zamandan beri eşiyle yakınlaşamayacak kadar hasta olması ve işini kaybetme korkusuyla hamileliğini yedi ay kadar gizler. Yedi ay sonra gözlerden uzak çocuğunu doğurur. Çocuğun ağlamasını önlemek için ağzını kapatır ve çocuk ölür. Kendisi de o günden sonra halsizleşir. Durumu ortaya çıktığında insanlar ona yardım eder. Ancak o bilinçsizce bağırır, çağırır, sinir krizleri geçirir, zaman zaman çocuğunu bıraktığı nehir kıyısına doğru bilinçsizce koşar ve bir süre sonra ölür.

Bu romandaki olaylar sadece burada 'Azîze'nin trajedisıyla ilgili olarak özetlenenlerden ibaret değildir. Romanda, kadın erkek gündelikçi tarım işçilerinin¹⁵ hikâyesi, işçilerle köy halkının ilişkileri, toprak ağalığı

sisteminden kaynaklanan kabul edilemez uygulamalar, teftiş arazisinin geçmişi ve çalışanları da konu edilir.

Romadaki kahramanlar Mısır köy hayatının içinden özenle seçilmiş; canlı, hareketli, sürekli olarak gelişim gösteren büyük ölçüde iyi çizilmiş karakterlerdir. Bunlardan ana kahraman iki kız ve bir erkek olmak üzere üç çocuk annesi ‘Azîze’dir. ‘Abdullah adlı bir gencin eşidir. Eşinin belli bir geliri yoktur. Kazmasıyla çok çalışabildiği sürece karınları doyar. Çok çalışma ve kötü beslenme yüzünden eşi hastalanır ve çalışamaz hâle gelir. Ailenin hayatını sürdürebilmesi için ‘Azîze eşinin işini de üstlenmek zorunda kalır. Başına gelen bir felaket sebebiyle trajik bir sonla hayata veda eder.

Olayların gelişmesinde rolü olan bir kişi teftiş arazisi sorumlusu Fikrî Efendîdir. Arazinin en üst düzey yetkilisi olduğu için insanlar kendisinden çok çekinir. Köylü bir hanımı, Safvet adında bir oğlu vardır. Başına gelen felaket sonunda hâlsiz düşen ‘Azîze’ye şefkat göstermiş, gündelik yevmiesini kesmemiş, çalışanlar gibi parasını ödemiş ve yanına da ona bakması için bir refakatçi bırakmıştır.

Teftiş arazisinin başkatibi Mesîha Efendi de romanda fonksiyonel bir kişidir. Yaptığı işi titizlikle yerine getirir ve yapılan en ufak yolsuzlukları bile merkeze gizlice şikayet eder. Affe adında hanımı, üç oğlu, Linda adında güzel bir kızı ve aklî dengesi yerinde olmayan, kendisiyle beraber yaşayan Dumyân adlı bir erkek kardeşi vardır.

Teftiş arazisi yönetiminde bulunanlar arasında tek bekar olan Kâtip Ahmed Sultân da fonksiyonel bir kişidir. Mesîha Efendinin kızı Linda’ya ilgi duyar. Aracı olarak da köy hocasının hanımı Umm İbrâhîm’i kullanır. Sonunda amacına ulaşarak Linda ile evlenir.

‘Azîze’ye patates bulmasında yardımcı olan ve yere düşmesini fırsat bilerek ona tecavüz eden Muhammed b. Kamerayn da olayların başlamasında rolü olan yirmi yaşında bir gençtir. Romanın başından sonuna kadar tecavüz olayından sonra okuyucu karşısına bir daha çıkmamıştır.

Olayların gelişmesinde ikincil rol oynayan kahramanlar da vardır. Bunlardan birisi okuyucu karşısına ilk çıkan, boğularak terk edilmiş bebeği kanalda bulup ilgililere haber veren bekçi ‘Abdulluttalib Muhammed el-Bahrâvî’dir. Diğerleri kadınlarla yaşadığı maceralarıyla ünlü Ahmed Mahfûz Efendi, arazide kullanılan makinelerin ustası yaşlı Muhammed usta, kendisinden suçlu olduğu için şüphelenilen yumurta satıcısı Nebeviyye, köyün tek bakkalı Cuneydi Ebû Halef, ustabaşı Sâlih, postacı Mahbûb ve hanımı Zekiyye, gündelikçi işçilerin reisi ‘Arefe, köyün hocası Ebû İbrâhîm ve hanımı Umm İbrâhîm’dir.

Roman anlatıcı-yazarın şu cümleleriyle başlar:

“Deltanın kuzeyinde bu yerde, sınırlarının gözle görülemediği uçsuz bucaksız teftiş arazisi uzanır. Gece olduğunda kurbağaların vıraklaması ve cırcır böceklerinin sesi dışında dünyayı tam bir sükûnet kaplardı. Sesiyle ve gürültüsüyle tam olarak başlamayan gündüz henüz oluyordu. Ortalığa tam bir sessizlik hakimdi ve sanki arkasından kıyamet kopacaktı. En küçük yaratıkların bile bozmaya tereddüt ettiği korkutucu büyük bir sessizlik... Kanal sularında bir

batıp bir çıkan yarım küre şeklinde beyaz bir cisim dışında bu sessizliği bozmaya kimse cesaret edemedi. Yükselen ve yankılanan hisirtisiyle sessizliği bozuyordu. Bu durum birçok kez devam etti. Sonra yarım küre tekrar battı ve öncekilerden daha uzun süre gözden kayboldu. Çok geçmeden büyük bir gürültüyle suyu yararak ansızın yüzeye çıktı. Bu sefer yarım kürenin bir alını, çok geçmeden gözleri ve ağzı belirdi. Hemen ardından yüzü tam olarak görüldü. Kafa geriye dönerek kıyıya yöneldi. Her ilerlediğinde sular boynundan akıyordu. Sonra arkadan beyaz, önden simsiyah bir vücut ortaya çıktı. Kıyıya yaklaştı, büyük bir vücuda kıyasla iki cılız kol görüldü. Fakat sol kolunun iç kısmında elinde bir kılıç ve yazı tutan bir kız dövmesi vardı. Yazıya biraz dikkatli bakacak olursak bir isim olduğunu anlarız. İsim 'Abdumuttalib Muhammed el-Bahravî idi.

.....

Büyük çiftliğe doğru giderken 'Abdumuttalib köprüünün kenarında yatan tuhaf beyaz bir cisim gördü... Bir şey bulduğunu zannetti. Kalbi sevinçle atıyordu.

Bu yeni doğmuş bir bebekten başka bir şey değildi¹⁶.”

Bu cümlelerle durağan bir şekilde başlayan romanda bulunan yeni doğmuş bebek cesediyle ortalığın kısa zamanda hareketleneceği sinyalleri verilir gibidir. Yazarın “...Ortalığa tam bir sessizlik hakimdi ve sanki arkasından kıyamet kopacaktı.” cümleleri de bu hareketliliğin ilk işaretleridir. Romanda iki grup insan okuyucu karşısına çıkar. Bunlardan birinci grup köy halkı, ikinci grup ise gündelikçi tarım işçileridir. Bu iki grup arasında adeta birbirleriyle kaynaşmalarını engelleyen bir sur vardır. Ancak 'Azîze'nin yaşadığı trajedi bu insanları romanın sonlarına doğru birbirlerine biraz olsun yaklaştırmış Recâ' en-Nakkâş'ın da deyimiyle¹⁷ aradaki buzları eritmiştir.

Köy halkıyla gündelikçi işçiler arasındaki kopuk ilişkiler, köylülerin onları hor görmeleri romanda açıkça görülür. Ancak romanın on beşinci bölümünde çocuklar saf ve temiz yaradılışlarıyla bu ilişkileri düzeltilmiş, ailelerinin aralarına ördükleri duvarları yıkmışlardır. Eleştirmenlerden Fu'âd Devvâre'nin de dediği gibi¹⁸ çocukların birbirleriyle kaynaştıkları bu bölüm romanın insanî boyutu açısından en mükemmel bölümlerinden birisidir.

Bu romanı 'Abdurrahmân eş-Şarkâvî (1920-1987)'nin *el-Ard* adlı romanıyla¹⁹ karşılaştırmak mümkündür. Çünkü her iki roman da Mısır köy hayatını konu edinmektedir²⁰. Ancak Yûsuf İdrîs bu romanında köy hayatında daha öze yönelmiş ve en alt tabaka sayılan gündelikçi işçilerin günlük hayatlarında çektikleri sıkıntıları konu edinmiştir. Böylece roman işlediği bu özel konuyla Mısır köy romanı içinde ilk olma özelliğini taşımaktadır.

Eleştirmenlerden Yûsuf Nevfel, romandaki patatesin açlığın ve kıtlığın sembolü olduğunu, Yûsuf İdrîs'in bu romanında asıl suçlunun 'Azîze değil toplumun tamamı olduğunu söylemek istediğini belirtir²¹. Zaten yazar da romanda asıl suçlu olan devrim öncesi Mısır toplumsal sistemine dolaylı olarak parmağıyla işaret eder.

Romanda gündelikçi işçilerin yaşantısı gerçekçi bir üslupla anlatılırken zaman zaman satır aralarında yazarın sosyal eleştirisi de söz konusudur. Bunlar; birlikte işlenen bir gınahta kadının asıl suçlu, erkeğin ise ikinci derecede suçlu olması (s.11), işçilerin günde on saatten fazla tarlada eğilerek çalışmaları (s.35), aklı dengesi yerinde olmayan Dumyân'la alay edilmesi (s.48), Fikrî efendinin eşini ve onun ailesini hor görmesi (s.62), postacı Mahbûb'la dalga geçilmesi (s.65-67), kadının baskı altında tutulması ve ihmali (s.69-70) ve köy halkının gündelikçi işçilere ön yargıyla yaklaşımları (s.14-15, 20, 26, 101-105)'dir.

Yûsuf İdrîs romanını başka romanlarında görülmeyen üç sayfalık bir sonuçla (hâtime) bitirir. Bazı eleştirmenlere göre Yûsuf İdrîs bu sonucu roman basılmadan önce Yûsuf es-Sibâ'î'nin fikir vermesi üzerine sonradan koymuştur²². Bazılarına göre de bu sonuç yapısı güçlü bir romanın neredeyse yapısını bozmuştur²³. Yazar bu sonuçta rapor üslûbuyla tefîş topraklarında meydana gelen değişiklikleri, o yıl pamuk kurtçuklarıyla yapılan mücadelede başarılı olunduğundan, toprakların bir Belçika şirketine satılmasından, toprakların çiftçilere kiralanması sisteminden, Ahmed Sultân ile Linda'nın tefîş arazisinden kaçışları ve karakolda evlenmelerinden, 1952 devriminin olmasından ve toprakların çiftçilere dağıtılmasından bahsederek şu cümlelerle bitirir:

“Yıllar geçti, değişiklikler birbirini izledi. Doğal olarak gündelikçi işçilerin gelişi de kesildi. İnsanlar onların yaptıklarını ve ‘Azîze’nin başına gelenleri tamamen unuttular.

Onlardan sadece geriye kalan zamanın değiştiremediği körfez kıyısında şimdye kadar ayakta duran söğüt ağacıdır. Öldükten sonra ‘Azîze’nin dişleri arasından çıkartılan çalının gömüldüğünü, büyüdüğünü ve sonunda o ağacın olduğunu söylerler. İşin garibi insanlar hâlâ onu bereketli bir ağaç olarak sayarlar. Dalları da bölge kadınları arasında hamile kalmak istemeyenler için denenmiş güçlü bir ilaç olarak hâlâ meşhurdur.” (s.144)

Bu romanda Yûsuf İdrîs'in üslûbu, sonuç kısmı hariç romantizmden, vaaz ve propagandadan uzaktır. Yazar ‘Azîze’nin işlediği hatanın yoksulluk sebebiyle olduğunu açıkça ifade etmemekte okuyucu onu satır aralarından anlamaktadır. Böylece *el-Harâm* romanı gündelikçe tarım işçilerinin mücadelesini ve çektiği sıkıntıları güçlü bir edebî üslupla incelemesi bakımından oldukça başarılıdır.

Olaylar Mısırda Nil deltasının kuzeyinde *teftîş* (eb‘âdiyye, dâyira) adı verilen bir yerde 1952 devriminden önce geçmektedir. Bu yer verimli dört bin dönümden fazla araziye sahip yaklaşık 7000 insanın yaşadığı bir yerdir.

Roman örgüsü oldukça sağlamdır. Eser 17 bölümden oluşmakla birlikte, aradan bir bölüm çıkarıldığı takdirde bütün kareler bozulacak gibidir. Yûsuf İdrîs romancıların anlatım biçimlerini zenginleştirmek, etkili ve sürükleyici hâle getirmek amacıyla başvurdukları rüya yoluyla anlatım (s.27, 105) ve geriye dönüş (s.83-86, 93, 97-101) gibi bazı modern anlatım tekniklerini ustaca kullanmıştır. Romanın başından sonuna kadar anlatıcı-

yazar tekniğiyle üçüncü tekil şahıs anlatımı (o'lu anlatım/tanrısal anlatım) kullanılır.

Nadiren kullanılan kişi ve yer tasvirleri oldukça başarılıdır. Bunlardan köyde varlığıyla yokluğu pek önemli olmayan 'Atiyye adlı bir kişinin romanın ilk sayfalarında yapılan tasviri yazarın sanatını ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir:

“Gelen kişi, teftiş arazisine ne zaman ve nereden geldiğini kimsenin bilmediği 'Atiyye idi. Teftiş arazisinde kaldığı sürede bile onun bilinen bir işi ve ikamet ettiği bir yeri yoktu. Neresi denk gelirse orada uyurdu. Sürekli olarak gömleğinin eteğini arkadan kaldırdığını, tüysüz bacaklarını gösterdiğini, bir gözünü açıp diğerini kapattığını, kendisiyle konuşan insana kimsenin güvenmediği uzun cılız yüzünü dönerek gözünü diktiğini görürsün.” (s.6)

Romanda anlatım kısmında zaman zaman báltû (“palto”,s.3), ustâ (“usta”,6), tulumba (7), carâc (“garaaj”,9), ûmnîbûs (“minibüs”,15), arabacî (“arabacı”,22), bîh (“bey”,38), sebet (“sepet”,38), bûstacî (“postacı”,44), curnâl (“gazete”,45), bakşîş (“bahşîş”,45), kenebe (“kanep”,51), balkûne (“balkon”,68), mikrûb (“mikrop”,104) gibi halk dili (“el-Luğatu'l-‘Âmmiyye”) kelimeler ve bazı cümleler hariç tamamen edebî Arapça (“el-Luğatu'l-Fushâ”) kullanmıştır. Diyaloglarda ise halk diline yer vermiştir. Çok sık kullanılmayan bu diyaloglar çok hareketli olmayan romana biraz hareketlilik ve dinamizm kazandırmıştır.

SUMMARY

The present study has dealt with Yusuf İdrîs's life, his works, and especially his novel *al-Harâm* in terms of events, characters, modern narrative techniques, descriptions and language.

¹Nâcî Necîb, *el-Hulm ve'l-Hayât fî Suhbeti Yûsuf İdrîs*, Kahire 1985, s. 10.

²Sa'îd Cevde es-Sehhâr, *Musavver A'lâmi'l-Fikri'l-'Arabî*, Kahire, ts., II, 68.

³Sabry Hafez, Catherine Cobham, *A Reader of Modern Arabic Short Stories*, Saqi Books, 1988, s.118.

⁴Sa'îd Cevde es-Sehhâr, *a.g.e.*, s. 68.

⁵Celal Turgut Koç, *Yûsuf İdrîs Hayatı, Eserleri ve Kısa Hikâyeleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Ü., Sos. Bil. Enst., Konya 1995, s. 13.

⁶Mustafâ 'Alî 'Amr, *el-Kissatu'l-Kasîra fî'l-Edebi'l-Misriyyi'l-Hadîs*, Kahire 1982, s. 249.

⁷Celal Turgut Koç, *a.g.e.*, s. 13.

⁸Yûsuf İdrîs, *Bisarahatin Ğayri Mutlaka*, Beyrut ts., s.124.

⁹Mes'ad Seyf, “Yûsuf İdrîs Nihayetu'r-Rihle”, *el-Musavver*, S.3487, 9 Ağustos 1991, s.19.

¹⁰Romanları: *Seyyide Fiyâna* (1949), *Kissatu Hub* (1956), *el-Harâm* (1958), *el-'Askeriyyu'l-Esved* (1959), *el-'Ayb* (1960), *Ricâl ve Sîrân* (1964), *el-Beydâ'* (1965), *Niyûyûrk 80* (1980); Kısa Öykü Koleksiyonları: *Erhasu Levâlî* (1954), *Cumhûriyyetu Ferhât ve Kissatu Hubb* (1956), *Eleyse Kezâlik* (1957), *el-Batal* (1957), *Hâdisetu Şaraf* (1958), *Âhiru'd-Dunyâ* (1961), *Lugatu'l-Ây Ây* (1965), *en-Nedâhe* (1969), *Beit min Lahm* (1971), *'Anâ'u Sultân Kânûnu'l-Vucûd* (1980), *Aktuluhâ* (1982), *el- 'Itâb 'ale'n-Nazar* (1988); Tiyatro Eserleri: *Meliku'l-Kutn ve Cumhûriyyet Ferhât* (1956),

el-Ferâfir (1958), *el-Mehzeletu'l-Ardiyye* (1963), *Nahve Mesrahi'l-'Arabî* (1964), *el-Lahzatu'l-Harice* (1965), *el-Muhattatin* (1969), *el-Cinsu's-Sâlis* (1972), *el-Behlevân* (1982). Hayatı ve eserleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ğâlî Şukrî, "Felsefetu'l-Harâm 'inde Yûsuf İdrîs", *Ezmetu'l-Cins fî'l-Kissati'l-'Arabiyye*, Kahire 1971, s.240-266; Hillary Kilpatrick, *The Modern Egyptian Novel*, Lonra 1974, s.113-126; Sasson Somekh, "Language and Theme in the Short Stories of Yûsuf İdrîs", *Journal of Arabic Literature*, VI, 1975, 89-100; a.mlf., *Dunyâ Yûsuf İdrîs min hilâli Ekâsisihî*, Telaviv 1976; a.mlf., *Mebnâ'l-Kissati ve Mebnâ'l-Mesrahiyyeti fî Edeb Yûsuf İdrîs*, Akka 1981; a.mlf., *Luġatu'l-Kissa fî Edeb Yûsuf İdrîs*, Akka 1984; a.mlf., "The Function of Sound in the Stories of Yûsuf İdrîs", *Journal of Arabic Literature*, XVI, 1985, 95-104; Nâdiye Ra'ûf Ferec, *Yûsuf İdrîs ve'l-*Mesrahu'l-Misriyyi'l-Hadis*, Kahire 1976; 'Abdulhamîd 'Abdul'azîm el-Kitt, *Yûsuf İdrîs ve'l-Fennu'l-Kisâsî*, Kahire 1980; Nebîl Râġib, *Fennu'l-Mesrah 'inde Yûsuf İdrîs*, Kahire 1980; Nebîl Ferac, *Mevâkıf Sekâfiyye*, Kahire 1980, s.461-477; Seyyid Hâmid en-Nessâc, *Bânûrâmâ'r-Rivâyeti'l-'Arabiyyeti'l-Hadîse*, Kahire 1985, s.96-97; 'Abdul'azîz Mahrûş, *Yûsuf İdrîs ve't-Tâbü*, Kahire 1986; Edeb ve Nakd (Yûsuf İdrîs Özel Sayısı), S.34, Aralık 1987; Tâhâ Huseyn ve diġ., *Yûsuf İdrîs bi Kalemî Ha'ulâ'*, Kahire 1986; es-Se'îd el-Varakî, *Mefhûmu'l-Vakî'iyye fî'l-Kissati'l-Kasîra 'inde Yûsuf İdrîs*, İskenderiye 1990; Robert B. Campbell, *Contemporary Arab Writers*, Beyrut 1990, I, 233-237; Dorota Rudnick-Kassemi, *Egyptian Drama and Social Change, A Study of Thematic and Artistic Development in Yusuf İdris's Plays*, Cracow-Montreal 1993; 'Abdurrahmân Ebû 'Avf, *Yûsuf İdrîs ve 'Âlemuhu fî'l-Kissati'l-Kasîra ve'r-Rivâye*, Kahire 1994; Roger Allen, *Modern Arabic Literature*, New York 1995, s.153-160; Semer Rûhî el-Faysal, *Mu'cem Rivâ'iyyîne'l-'Arab*, Trablus 1995, s.499-501; Celal Turgut Koç, a.g.e., s.11-66; Sa'îd Cevde es-Sehhâr, a.g.e., s.68; Ahmed el-'Alâvine, *Zeylu'l-A'lâm*, Beyrut 1998, s. 227.

¹¹J. Brugmann, *An Introduction to the History of the Modern Arabic Literature in Egypt*, Leiden 1984, s. 265.

¹²Câbir 'Usfûr, "Asaletu Yûsuf İdrîs", *el-'Arabî*, S.395, Kuveyt 1991, s.48..

¹³Yûsuf Nevfel, *el-Fennu'l-Kisâsî beyne Ciley Tâhâ Huseyn ve Necîb Mahfûz*, Kahire 1988, s.242.

¹⁴Mısır'da 23 Temmuz 1952 devriminden önce toprak ağaları tarafından parsellenmiş yaklaşık 4000-5000 dönümlük arazi parçasına denir.

¹⁵Pamuk toplamak için çalıştırılan bu işçilere yöneticiler tarafından *et-Terhîle*, çiftçiler tarafından *el-Ġarabve* adı verilir.

¹⁶Yûsuf İdrîs, *el-Harâm*, Dâr Misr li't-Tiba'a, kahiri ts., s.6. Bundan sonra parantez içinde sayfa numaraları verilerek yapılacak göndermeler romanın bu baskısına aittir.

¹⁷Tâhâ Huseyn ve diġ., a.g.e., s.144-145.

¹⁸Fu'âd Devvâre, *Fî'r-Rivâyeti'l-Misriyye*, Kahire 1968, s.85.

¹⁹ Romanın ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Musa Yıldız, "'Abdurrahmân eş-Şarkâvî'nin el-Ard Adlı Romani", *Nüşa*, S.1, Bahar 2001, s.36-45.

²⁰Arap romanında köy konusuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Hasen 'Abdullâh, *er-Rîf fî'r-Rivâyeti'l-'Arabiyye*, Kahire 1989.

²¹Yûsuf Nevfel, a.g.e., s.244.

²²Nâcî Necîb, a.g.e., Kahire 1985, s.125.

²³'Abdurrahmân Ebû 'Avf, a.g.e., s.85; Şefî' es-Seyyid, *İtticâhâtu'r-Rivâyeti'l-'Arabiyye fî Misr*, Kahire 1993, s.208.